

ORTAÇAĞ İSLAM TARİHİNDE SOSYAL SINIFLARIN TARİHİNE BİR BAKIŞ: AHDAS HAREKETİ

Yrd.Doç.Dr. Muammer GÜL*

ÖZET

Bu kısa çalışmamızda, Türk ve İslam toplumlarının genel tarih perspektifi içerisinde içtimai ve iktisadi olgulara dayanan sosyal gurupların tarihine değineceğiz.

Bu sosyal guruplar için Ortaçağ İslam dünyasında, tabaka, sınıf, mertebe, zümre ve derece kelimeleri kullanılmaktaydı. Ancak bunlar Ortaçağ Avrupa'sındaki gibi şahısların statüsü nazariyesinden değil, ehliyet nazariyesinden yola çıktıkları için doğuştan kazanılan bir hak değil sosyal açıdan meşguliyetlerin tabii hiyerarşisi içerisinde görünmektedir.

Bunlar içerisinde X,-XI. Yüzyıllarda Suriye, Filistin ve Yukarı Mezopotamya şehir ve kasabalarında gördüğümüz *Ahdas* hareketi, ayyar, şuttar ve fityan gibi genel gençlik hareketleri ile hatta Bizans sirk hiziplerine gidecek kadar benzer özelliklere sahiptir.

Bu dönemlerde ahdas resmi ve resmi olmayan yollardan bölgenin iç ve dış olaylarında önemli rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahdas Sirk Fütüvve Suriye Filistin.

AN OVERVIEW TO THE HISTORY OF SOCIAL CLASSES IN THE MIDDLEAGE ISLAMIC WORLD: *AHDATH*MOVEMENT

ABSTRACT

In this short study, the history of social groups will be investigated based on the general historical perspectives of Turkish and islamic societies, considering the economical and social issues.

* Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

For the social groups, the terms layer, class, levelgroup and degree were used in the Middleage Islamic world. However they did not reflect the personal opinious of the bodies, as was the case in Roma or Middleage Europe. But the profesional hierarchy of the people, not the acquired birth rights.

The movement of youths Ahdath observed in Syria, Palestine and Upper Mezopotamia's cities and towns in the X.-XI. Centuries reflect many similarities with general youth movements such as Ayyar, Şuttar, Fityan and even the Bizantine circus factions.

Key Words: Ahdath Circus Futuwwa Syria Palestina.

Büyük bir tarihi ehemmiyeti olan sosyal gruplar, genellikle sosyal sınıflar olarak da adlandırılmaktadır. Ortaçağda İslam toplumlarında fertlerin kategorilerini ifade etmek için **tabaka** kelimesi ile birlikte **sınıf, mertebe, zümre** ve **derece** kelimeleri de kullanılıyordu.¹ Roma veya Ortaçağ Avrupa örfi hukukları şahısların statüsü nazariyesinden hareket ederken İslam hukuku ehliyet nazariyesinden yola çıktığı için İslam toplumlarındaki sınıflaşma doğuştan kazanılan bir statüden değil, sosyal açıdan *meşguliyetlerin tabii bir hiyerarşisinden* ileri gelmektedir. Bu tabii hiyerarşi içerisinde ele alacağımız sosyal grup, 10.-12. asırlarda, Filistin-Suriye-Yukarı Mezopotamya kasaba ve şehirlerinde gördüğümüz "*Ahdas* " hareketidir.

Sosyal tarih, sosyal grupların ve bu grupların birbirleri ile olan ilişkilerinin tarihi olduğu için Ahdas hareketini İslam coğrafyasındaki Fityan, Ayyar, Şuttar vb hareketlerden ve hatta Bizans sirk hiziplerine kadar inen bir soy kütüğünden bağımsız olarak düşünemeyiz. Yine kasaba ve

¹ Maxime Rodinson, (1989), "*İslam Dünyasında İktisat Tarihi ve Sosyal Sınıfların Tarihi*", Çeviren: B. Yediyıldız. Ankara. **Belleten**, LIII (207-208), s. 886-7.

şehirlerin bu sosyal gruplarını içinden çıktıkları şehirlerin tabiatından dışlayarak anlamak da mümkün değildir. O halde bu iki temel bakışın ışığında *Ahdas* hareketini temsil edenler kimlerdir? Ne zaman ve nerede ortaya çıkmışlardır? Ve nasıl bir tarihi rol oynamışlardır? Bu soruların cevaplandırılması için önce onların doğdukları coğrafyalardaki şehirler ile 10.-12. yüzyıllara kadar İslam şehirlerinin evrimine bakmak lazımdır. Hemen belirtelim ki, İslamiyet bedevi anlayışı reddeden, şehirleşmeyi öven bir din idi. Kur'an, açıkça şehir hayatını ve islâm'ın yayıldığı ticari ortamı yansıttığı için² göçebeliliği değil³, vahdaniyet anlayışı ile Müslüman cemaat organizasyonuna dayanan bir şehir dinini temsil etmektedir.⁴

Dört Halife döneminin fetih hareketlerini 8. yüzyılda büyüyen şehirlerde gözlemlediğimiz medeni gelişmeler takip etti. Abbasiler döneminden itibaren İslam şehirleri sosyal açıdan ana çizgilerini oluşturacak şekilde geliştiler. Buralarda kenetlenme ve yardımlaşmayı hedefleyen esnaf, meslek sahipleri ve zanaatkarlar ortaya çıkmıştır.⁵ Toplumsal yapının alt tabakalarını teşkil eden bu kümelenmeleri sıradan halk teşkil ediyordu. Bu şehirlerin en belirgin özelliği ise, 9. yüzyıldan itibaren sıradan insan kümelerinin öneminin artması ve kamu hayatındaki rolünün ön plana çıkmasıdır. Bu geniş halk kitlelerinin bir kısmı sosyal hayatın tabii mecrası

² Walter J. Fischel, (1965), "*The City in İslam*", *Middle Eastern Affairs*, VII, (6-7), s. 228; M. Özel, (1995), "*Cami, Çarşı ve Hamam*", *İzlenim*, 22, İstanbul, s. 51.

³ Suudi Arabistan Krallığı, (1407-1987), *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*. Medine-i Münevvere, *Tevbe*: 90, 97, 99, 101, 120.

İslamiyetin ortaya çıkışı öncesinde ve esnasında Arap yarımadasındaki ticaret ve şehirleşme için bakz. Muhammed Hamidullah, (1990), *İslam Peygamberi, II*, Çev: Salih Tuğ. İstanbul: İrafan Yayınları, s. 940-1; Şemseddin Günaltay, (1997), *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara : Ankara Okulu Yay., s. 11; Neşet Çağatay, (1963), *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, Ankara : Ankara Üniv. Basımevi, s. 22-3, 49, 139.

⁵ Abdulaziz Duri, (1991), *İslam İktisat Tarihine Giriş*, Çev.: Sabri Orman. İstanbul: Endülüs Yayınları, s. 94-5.

içerisinde mesleki alanda meşru bir çizgide kümelenirken, bir kısmı burada kendisine bir yer bulamayıp daha alt grupları teşkil etmişlerdir. İşte asıl şehir hayatında rol oynayanlar, kasaba ve şehirlerdeki iç ve dış olaylara damgasını vuran bu gruplardır. Nüfus artışı ile paralel giden bu sosyal gelişme ve iktisadi farklılaşmanın bir sıra sosyal huzursuzluk, sosyal hareket ve ayaklanmalara neden olacağı görülecektir. Bu hareketlenmeleri esnaf birliklerinde gördüğümüz gibi Ayyar ve Şuttan ile Zenci, Karmati ve İsmaili ayaklanmalarında da görmekteyiz.⁶

9. yüzyılda esnaf ya da meslek cemaatlarının ortaya çıkışı, Arap-İslam şehirlerinde şehirli sivil hayatın gelişmesi ile iş ve zanaata bakışın değişimine bağlanmaktadır. İslam toplumunun başlangıcından itibaren şehirli bir yapıya bürünmesi⁷ zikrettiğimiz İslam'ın temel bakışı ile alakalıdır. Hicaz ticari açıdan Yakınoğu'da önemli bir rol oynamasına rağmen⁸ Araplar 8. yüzyıla kadar fetihçi bir toplum olarak kaldı. Araplar ancak fetihlerin durması, şehir hayatının genişleyip Arap olmayan Müslümanların ön plana geçmesi ile savaş dışındaki kazanç yollarına yöneltmeye başladılar. Şehirlerdeki hayatın gelişmesinin sadece esnafla sınırlı olmadığı ve halk arasında İhvan-ı Safa, Karmatilik, Fatımilik, Fityan, Ayyar, Şuttar, Ahdas, vb bir çok yeni örgütlenmelerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlar arasındaki örgütsel benzerlik yanında ortak şehir ortamının tabiatından gelmeleri de dikkate değerdir. Bunlar içerisinde mevcut otoriteye, servet sahiplerine ve tüccarlara başkaldırma ile

⁶Duri, (1991), s. 101-102; Ahmet Tabakoğlu, (2000), **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul: Dergah Yayınları, s. 64-65.

⁷ Rıdvan Seyyid, (1991), **İslamda Cemaatlar Kavramı**, Çev.: M. Can. İstanbul: Endülüs Yay., s. 85.

⁸ Maxime Rodinson, (2002), **İslam ve Kapitalizm**, Çev. L.Fevzi Topaçoğlu. İstanbul: Akyüz Yayıncılık, s. 28 vd.; Çağatay, (1963), **Cahiliye Çağı**, s. 139.

belirginleşen Ayyar ve Şuttar hareketlerini 9. asrın başlarından itibaren Bağdat'ta sürekli huzursuzluk çıkaran bir unsur olarak görmekteyiz.⁹

Ayyar¹⁰ ve Şuttar her ne kadar ayak takımı olarak adlandırılmışlara da toplum yapısındaki değişim ve iktisadi farklılaşma onları bir halk hareketine dönüştürmüştür. Ancak bunları salt devrimci bir sosyal hareket,¹¹ emekçi ve köylülerin bir sınıf hareketi¹² ya da yabancı hakimiyetine karşı milli bir bağımsızlık hareketi olarak vasıflandırmak doğru olmasa gerek. Burada yerli-ayrılıkçı kültürlerin ideolojik zemini görülmekle birlikte onların asıl dikkate değer ve aynı zamanda daha geniş bir coğrafyadaki diğer İslam şehirlerinin sosyal grupları ile ilişkilendirmemizi gerektiren hususiyetleri fakir ve zayıflara dostça davranmak, kadınları korumak gibi ahlaki ilkelere sahip olmalarıdır. Fütüvvet (yiğitlik), cesaret ve cömertlik gibi ahlaki kavramları geliştirmeleri onların erken bir dönemde tasavvufi kavramlardan etkilendiğini de göstermektedir.¹³ Ayyarun ve Şuttar hareketi genel olarak Şurtanın olmadığı kasaba ve şehirlerde yarı askeri bir yapıda ve oldukça teşkilatlı bir mahalli milis kuvveti olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴ Daha çok İran ve Irak şehirlerinde yaygın olan fütüvve hareketi, bir şemsiye görevi ile yörelere ve dönemlere göre Ahi, Fityan, Ayyar, Şuttar, Runud gibi isimler

⁹ İbnü'l-Esir, (1985), **El-Kamil fi't-Tarih**, 9, Çev.: Abdülkerim Özeydın. İstanbul: Bahar Yayınları, s. 91, 141, 239, 270 ; İbnü'l-Esir, (1985), **El-Kamil fi't-Tarih**, 10, Çev.: Abdülkerim Özeydın. İstanbul: Bahar Yayınları, s. 248,276, 433.

¹⁰ Ayyar şahıs ismi olarak da 12. yüzyılın ikinci yarısında karşımıza çıkmaktadır. Bakz. Alaaddin Ata Melik Cüveyni, (1999), **Tarih-i Cihangüşa**, Çev.: Mürsel Öztürk. Ankara : KBY, s. 258; V.V. Barthold, (1981), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz.: Hakkı D. Yıldız. İstanbul: Kervan Yayınları, s. 418-419.

¹¹ Duri, (1991), s. 106-7.

¹² Tabakoğlu, (2000), s. 64.

¹³ Duri, (1991), s. 108.

¹⁴ Claude Cahen, (1978), "*Futuwwa*", **El**, 2, Leiden: EJ.Brill, s. 962; Duri, (1991), s. 107.

alan grupları kapsamıştır. Merkezi yönetim zayıfladığı dönemlerde yönetime ve zenginlere karşı bir tehdit oluşturarak siyasi olaylarda belirleyici rol oynayabiliyorlardı.¹⁶ Abbasi halifesi en-Nasır li-Dinillah(1180-1225)'in reformu ile fütüvvet ocakları, sportif faaliyetler, şer'i hukuk, polis teşkilatı ve doğrudan siyasi iktidar alanında da hilafetin vasıtası olarak hizmet ettiler.¹⁷ Bu reform Anadolu'da tasavvufi-mesleki ilkelerin mevcut siyasi iktidarla dengeli ve ahenkli bir şekilde bütünleştiği Ahi teşkilatlarını da ortaya çıkardı.¹⁸ Ancak Anadolu'da **ahi** denen esnaf reisinden başka, esnaf şeyhinin bir nevi subaşı olarak **yiğitbaşı** yahut server adında bir ikinci reis de vardı ki siyasi meselelerde önemli rol oynuyordu.¹⁹

Anadolu'da 13.-14. yüzyılda Ahi teşkilatları ile temsil edildiğini gördüğümüz bu gençlik hareketleri Filistin, Suriye ve Yukarı Mezopotamya'da farklı bir isimlendirme ile karşımıza çıkmaktadır. Bunlar **Ahdas** (gençlik/gençler) olarak adlandırılmakta olup, 10.- 12. yüzyıllar arasında etkisini sürdürmüştür. Tekili "*hades*"; yani olay, olağanüstü şeyler, kanun dışı vergi, isyan, karmaşa,²⁰ cinayet²¹ manalarına gelen ahdas, acemi,

¹⁵ Claude Cahen, (1986), "*İlk Ahiler Hakkında*". Çev.: Mürsel Öztürk. **Belleten**, L(197) s. 594; C. Cahen, (1984), **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**. Çev.: Yıldız Moran. İstanbul: E Yayınları, s. 199.

¹⁶ Spiros Vryonis, (1965), "*Byzantine Circus Factions and Islamic Futuwwa Organizations (Nevan, Fityan, Ahdath)*". **Byzantinische Zeitschrift**, 58, s. 47-8; Cahen, (1984), s. 65-6; Cahen, (1978), s. 961; M.G.S. Hodgson, (1993), **İslamın Serüveni**. 2, Çev. Taner C. Yıldırım. İstanbul: İz Yay., s. 139.

¹⁷ İbn Bibi, (1996), **el-Evamirü'l Ala'ıye fi'l Umuri'l Ala'ıye (Selçuk Name) I**. Haz.: Mürsel Öztürk Ankara: KBY, s. 176-179; Hodgson, (1993), s.,308; Duri, (1991), s. 109; Cahen, (1984), s. 66; Cahen, (1986), s. 591; Hodgson, (1993), s. 308.

¹⁸ Ahilerin rolleri için bakz. Muhammed et-Tanci, (1983), **İbn Batuta Seyahatnamesi**. Tercüme: M.Şerif Paşa-Sadeleşiren: Mümin Çevik. İstanbul: Üçdal Neşriyat, s. 194-5.

¹⁹ Mustafa Akdağ, (1999), **Türkiyenin İktisadi ve İçtimai Tarihi**. 1, Ankara: Barış Yayınevi, s. 16; et-Tanci, (1983), s. 203 ; Vryonis, (1965), s. 47; Cahen, (1986), s. 591.

²⁰ R. Dozy, (1927), **Supplement aux Dictionnaires Arabes**. I, Paris: s. 257.

genç adamlar, çıraklar ve kasaba ayak takımı manalarında toplumun alt tabakalarını ifade için kullanıldığı gibi²³ **Valiyü'l Ahdas**, Polis Şefliği manası ile de karşımıza çıkarmaktadır.²⁴ İslam şehirlerinde ahdas ile ilişkili olarak **Reis** de önemli bir rol oynamaktaydı.²⁵ Reis, kasaba, şehir ve loncasına göre değişmekle birlikte orta çağda mahalli ve mesleki cemaat şefine delalet ederdi. Bilhassa Halep ve Şam reisliği, 12. yüzyılda belediye hayatında önemli rol oynuyordu. Kalabalık bir çevresi ile reis gerçek bir milis kuvveti oluşturabiliyordu.²⁶ Şehir halkının temsilcisi olarak reis, şehrin diğer yüksek görevlileri olan Şihne ve Naib gibi vergilerin toplanması ve hesapların yapılmasını gözetirdi. Reis bu görevini şehrin beyi ona itimat ettiği veya halk onu desteklediği müddetçe yerine getirirdi. Bu reisler genel olarak şehrin ileri gelen ailelerinden çıkmışlardır ve bir çeşit belediye reisi gibi kendilerini Reis al-Balad olarak kabul ettirmişlerdir.²⁸ Reisin bu gücü Ahdas birliklerine dayanmasından ileri gelmektedir. Reis, aynı zamanda mahalli bir eşraf olmasından dolayı, kadının yetkisini dengelediği gibi bazen onu geçtiği de olurdu.²⁹ Hatta Nureddin Zengi döneminde reisin önemi vezirin görevini de yüklenmesi ile³⁰ daha da artabilmekteydi. Artık Ahdas ile birlikte hareket eden reisin emri altında Ahdasdan müteşekkil bir şehir

²¹ C. Cahen,, (1978), "*Ahdath*". **EI**, 2, Leiden: EJ.Brill, s. 256.

²² Coşkun Alptekin, (1988), "*Ahdas*", **DİA**. 1, İstanbul: s. 508.

²³ Dozy, (1927), s. 258; İbn Qalanisi, (1932), **The Damascus Chronicle of the Crusades**. Trans, by H.A.R.Gibb. London: Burleigh Press, s. 70.

²⁴ Dozy, (1927), s. 257; İbn Qalanisi, (1932), s. 70

²⁵ Nikita Elisseeff, (1967), **Nur ad-Din Un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569 H./ 1118-1174) III**. Damas: Institut Français de Damas, s. 830.

²⁶ Ramazan Şeşen, (1983), **Salâhaddin Devrinde Eyyübiler Devleti**. İstanbul: Çağ Yayınları, s. 222; Elisseeff, (1967), s. 830.

²⁷ Elisseeff, (1967), s. 831.

²⁸ Elisseeff, (1967), s. 832; Cahen, (1978), "*Ahdath*", s. 256; Cahen, (1978), "*FutuwwcT*", s. 963.

²⁹ Cahen, (1978), "*Ahdath*", s. 256.

³⁰ Elisseeff, (1967), s. 832.

milisleri kuvveti vardı.³¹ Böylece Ahdas hareketi ile şehir riyaset kurumu iç içe geçerek bütünleşmiş ve Ahdas bu vasıta ile şehir hayatında resmi bir statü kazanmış oluyordu. Bundan dolayı kasaba milisinin başı olan reis bazen kasabanın da başı olarak gösteriliyordu.³² Zira eşraf arasında seçilen reisin "**mukaddam al-ahdas ve'l reis el-medine**" unvanı alması³³ ve bu şekilde kabul edilmesi de bunu göstermektedir. Bilhassa 11. yüzyıldan itibaren Selçuklular döneminde şehrin reisi aynı zamanda yerli muhafız kuvvetleri olan Ahdasın kumandanı olarak geçmekte ve bu onların rollerini daha da arttırmaktadır.³⁴ Öyle ki Şam ve Halep'in yüksek tabakası Selçuklular ve Böriler ile iyi ilişkilerine rağmen ahdasa dayanarak bazen onlar ile karşı karşıya gelebiliyorlardı.³⁵

Başta reis, Ahdas birlikleri ve şehrin tüccarlarının oluşturduğu güç birliği³⁶ şehirlerde birtakım hanedanların ortaya çıkmasına da sebep olmuştur. Şam'da Sufi ailesi yarım yüzyıl riyaseti ellerinde tutmalarına rağmen Zengi'nin Şam'ı ele geçirmesine muhalefet ettikleri için 1154'te bu göreve Benu Temimiler getirilmiştir.³⁷ Diyarbakır'da ise Nisaniyye ailesi 12. yüzyılda İnaloğulları Türkmen beylerinin idaresi altında şehrin irsi şefliğini yaparken, Halep'te Bedii ailesi, Sur'da da Benu Ammarlar birer hanedanı

Elisseff, (1967), s. 832; Şeşen, s. 222.

Hodgson, C. 2, s. 139.

Elisseff, (1967), s. 832.

İbn el Esir, (1985), 10, s. 214; Ali Sevim, (1989), **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**. Ankara :TTK, s. 177-8,226-9,244,259.

P.M.Holt, (1999), **Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu**. Çev.: Özden Arıkan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 73.

Cahen,(1978),"4/1<to/1", s. 256.

Elisseff, (1967), s. 832;Duri, (1991), s. 109-110.

temsil ediyorlardı. Şam-Halep-Diyarbakır-Sur gibi önemli şehirlerde halk karakteri yönü ağır basan ve yeri geldiği zaman mevcut siyasi otoriteye direnebilen Ahdas birlikleri, başına buyruk hareket etseler de temelde mevcut şehrin emiri ile birlikte hareket ediyorlardı.

Ahdasın resmi görevi ise halkın düzenini sağlayan bir polis, itfaiye, düzenli birlikleri takviye ederek yeri geldiğinde askeri kuvvetler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bazı vergilerin toplanmasında ve din işlerinden de sorumlu tutulan Ahdas, bu hizmetlerine karşı belirli şehir vergilerinden toplanan ücretleri alırdı.³⁹ Onları normal bir polisten ayıran tek şey profesyonel olmayan mahallilik özellikleri idi. Ancak bu onları daha da etkili yapmaktaydı. Onlar genellikle yabancı idareci ya da şehre dışarıdan gelen herhangi bir saldırıda silahlı ve yerli nüfusun kavgacı insanları olarak şehre ait muhalefetin dinamik bir unsuru olarak yer alırlardı.⁴⁰ Onları sık sık şehirlerin beyleri ve komutanlarına isyan eden bir tablo içerisinde gördüğümüz gibi zayıfladıkları durumlarda şehrin idaresine uyum sağlayarak, Fatımi işgalinden hemen sonraki Şam örneğinde olduğu gibi, ayak takımı içerisinde kaybolurlardı. Tabii ki şehir hayatında merkezi hükümetin gücünün zayıflaması veya kuvvetlenmesi buradaki resmi görevliler de dahil olmak üzere sosyal grupların ve liderlerin rolünü de etkilemekteydi. Bu çerçevede merkezi hükümet zayıfladığı zaman Şihne'nin rolü ikinci dereceye düşerken ahdasın da içinde bulunduğu reisin ve eşrafın rolü artıyordu. İslam kaynaklarında sosyal statüsü yüksek olan Reisin yükümlülükleri açıkça belirtilmemesine rağmen Şam'da Radiy-ed-Din Ebu

³⁸ Duri, (1991), s. 109-110; Cahen, (1978), "*Ahdath*", s. 256; Cahen, (1978), "*Futowwa*", s. 963; Holt, (1999), s. 73.

³⁹ Dozy, (1927), s. 258; Alptekin, (1988), s. 508.

⁴⁰ Vryonis, (1965), s. 47; Duri, (1991), s. 109; Cahen, (1978), "*Ahdath*", s. 256. .

Galib et-Temimi'nin bu göreve aday gösterilmesi ve ona şeref unvanları verilmesi, özel kıyafeti, eğetlenmiş bineği, işlenmiş kılıç ve kalkanı kuşanarak bir başa geçme merasiminin düzenlenmesi⁴¹ onun idari önemini gösterdiği gibi şehrin sosyal hayatındaki rolünü ve meşruiyetini göstermektedir. Düzenin ve sakinlerinin mal varlıklarının korunması, yerel idarenin kurallarının gözetilmesi, kamu işlerinin düzenlenmesi işlerinin yanında polis şefi, belediye şefi, milis şefi, şehrin şefi ve tüccar başı gibi değişik isimler almaları⁴² Reislik kurumunun bazen Ahdas hareketi ile tamamen aynileştiğinin bir ifadesi olmalıdır. Ancak Bağdat ve Kahire gibi büyük şehirlerde bu rolü oynayamamışlardır.⁴³

Ahdas hareketinin bu kadar etkili olmasında şüphesiz kendine has teşkilatlanması ve tıpkı Ayyarun hareketinde olduğu gibi Reis, Nakib ve Mukaddem denen liderlere sahip olmasının önemli yeri vardır. Bunlar bir şehre hakim olduklarında, yine ayyarların yaptığı gibi otoriteyi mahallelere bölüştürerek çarşı ve pazara bir vergi yüklüyor, güvenliğin korunmasını üslüyor⁴⁴ ve böylece profesyonel bir polis teşkilatının yokluğunu hissettirmiyorlardı. Ahdas'ın şehir içindeki teşkilatlanması oldukça sağlamdır. Her şehir nasıl mahallelere bölünmekte ve her mahalle duvarları, kapıları, camisi, hamamı, su kaynağı, fırını ve çarşısı ile temel şehir kurumlarının tamamını içine alacak şekilde bir şehir görüntüsü içerisinde ise her mahallenin de Şeyh denen kendi şefi ve milis grubu olan Ahdası bulunmaktaydı.⁴⁵ Gücünü şehir ve kasabalara hakim teşkilatından alan Ahdas hareketinin Filistin'den Yukarı Fırat bölgelerine kadar uzanan

⁴¹ Elisseff, (1967), s. 830.

⁴² Elisseff, (1967), s. 831.

⁴³ Cahen, (1978), "*Ahdath*", s. 256.

⁴⁴ Duri, (1991), s. 110.

⁴⁵ D. M. Dunlop, (1978), "*Dimashk*", El, 2, Leiden : E.J. Brill, s. 282.

şehirlerde ne gibi rolleri olduğunu bölgenin en büyük iki şehri olan Halep ve Şam örneklerinde gözlemlemek daha aydınlatıcı olacaktır.

Filistin-Suriye-Yukarı Fırat coğrafyasında gördüğümüz Ahdas hareketini Fatımiler döneminde Harafiş adı ile Mısır'da görmek de mümkündür. Fatımi halifesi el-Hakim, Ahdasa kaleden atlama gibi ölümle sonuçlanan gösteriler yaptırması onların sportif yönünü gösterdiği gibi Mısır'daki varlığına da delalet etmektedir.⁴⁶ 1080 yılında Arap emiri Şerifüddeve Müslim Halep'i Mirdasi emiri Sabık'ın elinden, İbn Huteyti el-Abbasi'nin liderliğinde, şehir halkının ve Ahdasın daveti ve yardımı ile almıştır⁴⁷ ki bundan sonra şehirlerin el değiştirmesinde Ahdasın rolü hep dikkat çekecektir. Kutalmış oğlu Süleyman-Şah Halep'i kuşattığı zaman şehri el-Huteyti liderliğindeki Halep Ahdası savunmuş ve Melikşah'tan yardım istemişlerdir. Ancak istedikleri yardımı alamayan Ahdas Tutuş'a müracaat ederek şehri ona teslim etmişlerdir. Halep valisi Kasımu'd-Devle Aksungur, Halep reisliğine el-Micenn (Bereket b. Faris el-Favi)'i atamıştır. el-Micenn, Melik Rıdvan döneminde vezir başta olmak üzere kadı ve diğer devlet adamlarına tahakküme başlamış, hatta daha da ileri giderek bazı Ahdas ile Haleplilerden çevresine topladığı başıbozuk kimselerle ayaklanarak zulüm ve kıyamda bulunmuştur. Bunun üzerine Rıdvan 1097'de onu azlederek yerine Said b. Bedi'yi atamıştır.⁴⁸ Sıbt ise, " *Atsız 'in Dımaşk'ı kuşatması sırasında şehirdeki vali ile askeri birliklerin komutanı arasındaki ihtilaftan sonra şehrin yerli kuvvetleri olan Ahdas'ın da bu mücadeleye girdiğini ve askeri birliklerin komutanı ile ihtilafa düştüklerini* " zikrederek

⁴⁶ Ebu'l Abbas Taki al-Din al-Makrizi, (1948), **İtti'az al-Hunafa bi Ahbar al-Aimma va'l-Hulafa**, 2, Kahire s. 55.

⁴⁷ İbn el-Esir, (1985), 10, s. 110.

⁴⁸ Sevim, (1989), s. 177-8; Alptekin, (1988), s. 508.

daha 1075-1076 yılında Şam'daki Ahdas birliklerinin varlığı, niteliği ve gücü hakkında bize bir fikir vermektedir.⁴⁹ Halep sahibi Rıdvan Franklara karşı Trablus sahibi Fahrü'l Mülk İbn Ammar'a yardım ederken al-Ahdas al-Halebiyun'dan istifade ettiği gibi⁵⁰ Dukak ve Rıdvan arasındaki mücadelede de Rıdvan Halep Ahdası'ndan istifade etmiştir.⁵¹ Şehir reisi ve Ahdas kumandanlarının ayaklanarak idareyi ele almalarını, 1127'de Halep valisi Tuman'ın yerine Kutlu Aba'nın vali yapılması ve daha sonra Kutlu Aba'yı devirmeleri gibi bir çok hadisede görmek mümkündür.⁵² Yine Dımaşk valisi Mualla b. Haydere'ye karşı kent halkı ve Ahdas birlikte hareket ederek onu şehirden kaçtırtırken, Fatımilerin atadığı yeni vali İntişar b. Yahya el-Masmudi'yi de zorlamışlardır.⁵³ Nureddin de 1150-1151 yılında Şam'ı Ahdas ile yaptığı gizli görüşmeler sonucunda ele geçirmişti.⁵⁴ Bunlar Kudüs'te Yahudi cemaatını haraca bağlamasında olduğu gibi,⁵⁵ bazen şehirlerde zorbalıkla halktan haraç aldıkları da oluyordu. Ayrıca Halep reisi ve Ahdas kumandanı Said b. Bedi, Suriye'deki Batını faaliyetlerine karşı da mücadele etmiş⁵⁶ ve Melik Alparslan'ı onlara karşı harekete geçirmeye muvaffak olmuşlardır.⁵⁷ Burada dikkatimizi çeken bir husus da Ahdas örgütünün bir çeşit mezhep örgütlenmesi ile de karşımıza çıkmasıdır.

⁴⁹ Sibt İbn Cevzi, (1968), **Miratü'z-Zeman fi Tarihi'l Ayan**. Yay.: Ali Sevim. Ankara: AÜ.DTCFYay., s. 180; İbnQalanisi, (1932), s. 27; İbn el-Esir, (1985), 10, s. 98-99.

⁵⁰ İbnQalanisi, (1932), s. 69-70.

⁵¹ Kamal al-Din İbnu'l Adim, (1976), **Buğyat at-Talab fi Tarih Halab Selçuklularla İlgili Haltercümeleri**. Yay.: Ali Sevim. Ankara: TTK, s. 346-7, 362.

⁵² İbnQalanisi, (1932), s. 182-183; Ebu Abdullah Muhammed el- Azimi, (1988), **Azmi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler**. Ankara: TTK, s. 51, 123-5; Coşkun Alptekin, (1978), **The Reign of The Zangi 521-541/ 1127-1146**. Erzurum, s. 32; C.Alptekin, (1986), "Zengi", **İA**. 13, İstanbul: MEB, s. 527.

⁵³ Sevim, (1989), s. 72-3.

⁵⁴ Elisseff, (1967), s. 833; Holt, (1999), s. 73.

⁵⁵ Solomon D. Goitein, (1978), "Al-Kuds", El,5, Leiden: E.J. Brill, s. 329.

⁵⁶ Azimi, (1988), s. 39; Alptekin, (1988), s. 509.

⁵⁷ Sevim, (1989), s. 226-7.

Bilhassa Selçukluların son dönemlerinde Suriye'deki batını ve haşhaşi gurupları için Ahdas teriminin kullanılması,⁵⁸ çağdaş kroniklerin bilhassa Halep'te **Ahdas el-Batıniyye'nin** siyasi rollerinden bahsetmesi ve Melik Rıdvan'ın Batıni Ahdası ile birlikte hareket ettiklerini zikretmeleri⁵⁹ bu hareketin bulunduğu bölgenin her türlü özelliklerini taşıdığı göstermektedir. Zira halkın çoğunluğu esas olduğu için Şam'da Sünni, Halep'te Şii bir renk alabiliyordu. Öyle ki bir şehir içerisinde farklı Ahdas gruplarını görmek bile mümkündür. Şam'da alelade Ahdas bazen daha popüler olan ve Ayyar olarak da adlandırılan bu ikincilere karşı idiler. Birinciler şehir içerisinde Reisin emrinde resmi bir kurum niteliğinde iken ikinciler daha alt tabakadan ayak takımı, başıboş gurupları ifade etmekteydi. Şam'da ve Halep'te Fatımilere karşı mahalli otorite olan Mirdasileri destekleyen Şam ve Halep Ahdası,⁶¹ bazen de buradaki Türkmenlere saldırıda bulunabiliyordu.⁶² Ahdas iç siyasi gelişmelerde olduğu gibi Hıristiyanlara karşı mücadelelerde de önemli rol oynamışlardır. Mirdasi emiri Esidu'd-Devle Atiyye, Halep ahdası ve Oğuz atlıları ile birlikte Antakya'da Bizans topraklarına akınlar yaparken,⁶³ Halep ve Şam Ahdası Franklara karşı yapılan savaşlarda önemli roller oynadılar ve Türk birlikleri ile birlikte savaştılar.⁶⁴ Öyle ki Şam Ahdası Atabeg Böri ile Kıbrıs kralı arasındaki ittifaka karşı şehri Zengilere teslim etmişlerdir.⁶⁵ Aynı şekilde

Cahen, (1978), "*Ahdath*", s. 256.

İbn al Qalanisi, (1932), s. 115.

Cahen, (1978), "*Futuwwa*", s. 963; Holt, (1999), s. 73.

Duri, (1991), s. 110.

Sevim, (1989), s. 38.

İbn Cevzi, (1968), s. 191,202.

Elisseff, (1967), s. 833; İbn Qalanisi, (1932), s. 175; Hodgson, (1993), s. 138.

Elisseff, (1967), s. 833.

daha önceki dönemde de Bizans saldırılarında bu gibi grupları görmek mümkündür.⁶⁶

Nureddin Zengi'nin Şam'da başlattığı kuvvetli rejim, babasının Halep'te yaptığı gibi, Ahdas ve Reisin gücüne bir sınır koymak şeklinde olacaktır. O halkın düzenini sağlamayı düzenli bir askeri garnizonu ile sağlarken Şihne, Şurtanın da desteği ile polis yetkisini kaybeden Ahdasa pek az insiyatif bırakıyordu. Artık Zengilerin gelişine kadar Suriye'de Ahdas tarafından sağlanan düzen 12. yüzyıl ortalarından itibaren Şurta tarafından sağlanacak ve Sahib-i Şurta doğrudan Şihneye bağlanacaktır.⁶⁷ Eyyubi idaresi altında reisin fonksiyonu kaybolurken Fatımi idaresinde Şam Ahdası Memlûkler döneminde tamamı ile ortadan kaybolacaktır. Ahdasın gerileme süreci Selçukluların Yakın-doğu'daki hakimiyeti ile her şehrin başında askeri garnizonlara dayanan Şihnenin yerleşmesi ile başlamıştır.⁶⁸ 10. yüzyıldaki nüfus artışı ve büyük şehirleşme ile ortaya çıkan Ayyar, Şuttar, Fütüvve, Ahdas, Fityan, Ahi vb. hareketlerin yakın ve ortak bir zaman dilimi içerisinde farklı bölgelerde farklı isimler almalarını bunlar arasındaki benzerlikler ve farklılıklar açısından ele alırken daha gerilere giden bir şeceresine bakmak da gerekmektedir.

"Genç adamlar" anlamına gelen Fityan-Ayyarun-Ahdas arasında terimlerin fonksiyonunda ve dış görünüşü olarak birinin diğeri ile kuvvetlice benzerliğinde genel bir uzlaşma vardır.⁶⁹ Ancak fütüvvet erbabı Fityan ve

Ahmet Ağırakça, (1989), " *Büveyhiler Devrinde Türk Komutanları I* ", **Bellekten**. LIII, (207-8), Ankara: TTK, s. 622-3.

Elisseff, (1967), s. 834; Holt, (1999), s. 74.

Elisseff, (1967), s. 832; Cahen, (1978), "*Ahdath* ", s. 256.

Vryonis, (1965), s. 47-8.

Ayyarunda gördüğümüz fikri çerçeveyi, ahdasta görmek mümkün değildir. Ayyar ve Fityan Ahdasa göre daha özel gruplar ya da sivil gruplar içerisinde mütalaa edilebilir.⁷¹ Genç insanların teşkil ettiği bu grupların terimlerindeki ortak manayı İslamiyet öncesi dönemdeki Bizans *Sirk hiziplerine* kadar götürmek de mümkündür. Bizans birlikleri de "*genç erkekler*" (neaniai) olarak adlandırılmaktaydı.⁷² Ancak benzerlik sadece isimlerin manalarından ibret değildir ve fonksiyonları yönünden de benzerlikler göze çarpmaktadır. Bu ise eski Bizans toprakları içindeki Suriye şehir ve kasabalarında Ahdas ile eski Sasani toprakları içerisindeki Fityan-Ayyarunun kökenlerini Bizans ve Sasani birliklerine dayandırma⁷³ düşüncesini ortaya koymaktadır. Gerçekten de Bizans ve İslam birliklerinin birçok yönlerden benzerlikleri vardır. Her halükarda onlar mahalli şehir grupları idiler ve dış düşmana karşı şehirlerini savunmada şehir milisleri olarak hizmet ettiler ve kendi merkezi hükümetlerine karşı protestolar yaptılar. Onların her ikisi de Hıristiyanlık ve İslamiyetin dini karakterli grupları olarak da bir mücadele içinde oldular. Ve her iki tarafta da sportif birliklerin unsurları ve zanaatkarlar sınıfından alınmış unsurlar bulunuyordu.⁷⁴ İslam ülkelerinde gördüğümüz gençlik kümelenmelerini Bizans sirk hiziplerine dayandıran Vryonis,⁷⁵ İstanbul, Anadolu, Mısır, Kudüs, Filistin, Urfa ve Antakya gibi şehirlerde Mavi ve Yeşil hiziplerinin şehirleri harabeye çevirmelerini ve 532'deki büyük Nika İsyanı ile Bizans-Sasani savaşlarında Bizans askerleri çekilmesine rağmen sirk hiziplerinin Urfa ve Kudüs'tekiler gibi şehirde kalarak şehri savunmaları

⁷⁰ Duri, (1991), s. 110; Vryonis, (1965), s. 48.

⁷¹ Cahen, (1978), "*Ahdath*", s. 256.

⁷² Vryonis, (1965), s. 56.

⁷³ Cahen, (1978), "*Ahdath*", s. 256; Vryonis, (1965), s. 47-8, 56.

⁷⁴ Vryonis, (1965), s. 56.

⁷⁵ Vryonis, (1965), s. 49-50; Vryonis, (1965), s. 49-50, 52-3, 59.

gibi Suriye ahdasının rolünü hatırlatan örnekleri uzun uzun aktarmaktadır. O, Sasanî gençlik birliklerini de Suriye ve Anadolu'nun istilasının sonucu olarak Bizans sirk hiziplerine dayandığını iddia etmektedir. Ancak ortaçağ İslam şehirlerinde gördüğümüz fütüvetin, erdem, cesaret ve cömertlik gibi temel hususiyetlerin İslamiyet öncesinde Araplarda mevcut olduğunu kabul eden Cahen⁷⁶ Bizans sirk hizipleri ile Ahdas arasındaki devamlılığı şüpheli bulmaktadır. O, 6. yüzyılda sirk hiziplerinin yasaklandıklarını, Persler Antakya'yı aldıklarında herhangi bir hizbe rastlanmadığını, Ahdas ve Fityanda Bizans sirk hiziplerinden bazı hususiyetler olmasına rağmen doğrudan onlardan inmesinin mümkün olmadığını söylemektedir.⁷⁷ Fütüvve şemsiyesi altındaki gençlik kümelenmelerini eski Roma'nın *Collegiasmd&n*, Bizansın *Somatalarından* ve Sasanîlerin esnaf birliklerinden ayıran en önemli nokta, tasavvufî ve sosyal karakteridir. Öncekilerin tümü devlete dayalı, sıkı denetim altında ve iktidarların emirlerine tabi basit esnaf birlikleridir.⁸ Zaten kurumların ve sosyal hareketlerin kaynağını sadece belli bir zaman ve mekan ile sınırlı tutmak mümkün değildir ve *tarihsel benzerlikler her zaman ilişkiyi gerektirmezler*.⁷⁹ Yüzeysel analogiden ziyade kurumların gelişmesinin özellikle doğusundaki siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel şartların ortaya çıkardığı özgün niteliklere bakmak gerektiği unutulmamalıdır. Dolayısı ile İslam şehir ve kasabalarındaki bu sosyal grupların tarihini de İslamiyet öncesi bu coğrafyaların bu renkliliği ve İslamiyetin oluşturduğu çerçevede yukarıda zikrettiğimiz nüfus artışı ve

⁷⁶ Vryonis, (1965), s. 57.

⁷⁷ Claude Cahen, (1958), "*Zur Geschichte der städtischen Gesellschaft im Islamischen Orient des Mittelalters*", *Saeculum*, 9, s. 73-74.

⁷⁸ Tabakoğlu, (2000), s. 65.

⁷⁹ Marc Bloch, (1985), "*Avrupa Toplumlarının Karşılaştırmalı Tarihi İçin*", **Tarih ve Tarihçi**. Derleyen: Ali Borata. İstanbul: Alan Yayıncılık, s. 30.

şehirleşmenin kendi tabii evrimi içerisinde görmek ve izah etmek gerekmektedir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki her çağda ve coğrafyada tarihi hadiselerde etkili olan unsurlardan biri de gençlik hareketleridir. Her çağın dinamik unsurları olan gençlik hareketleri mahalli olmalarının getirdiği farklılıkların yanında tavır, davranış, istek ve arzuları ile daha geniş ortak duyguları çağrıştırıyorlardı. Gerçekten İslam tarihinde "bu menfaat ve emel grupları tarih sahnesine amiller olarak çıktıkları vakit çoğu zaman mesleki küçük grupları aştıkları, fakat daha büyük bir tabakanın tamamına bizzat tabaka şuuru ile modern toplumun sosyolojik tahlilleri istikametinde sınıf statüsüne ancak nadiren ulaştıkları görülmektedir."⁸⁰ Horasan'dan Kuzey Afrika'ya çok geniş bir coğrafyadaki şehir ve kasabalarda az-çok süreklilik gösteren ve kümeleşme alemleri olarak da tanımlayabileceğimiz bu gençlik hareketleri, 10.-12. yüzyıllar arasında Filistin'den Yukarı Mezopotamya'ya kadar olan bölgede, Ahdas adı ile ortaya çıkmıştır. Tam bir milis kuvveti olarak şehir ve kasabalarda gördüğümüz Ahdas, İslam coğrafyasındaki parçalanmanın da etkisi ile şehir hayatında bir çeşit " *milis özerkliği*ni " ortaya çıkarmıştır.⁸¹ Ancak askeri garnizon idarelerinin kurulması veya siyasal bir şemsiyenin açılması durumunda bu kasaba milisleri, her zaman gençlik hareketlerinde gözlemlendiği gibi, meşru bir zemine kayarak tüccar loncaları gibi mesleki ve beledi kurumlar ile bütünleşme içerisine girmek zorunda kalmışlar ve bu yapı içerisinde de dinamik bir muhalefet görevini sürdürerek Anadolu'daki Ahi birlikleri gibi idari, askeri vb. sahalarda kendilerini kabul ettirmişlerdir.

Rodinson, (1989), s. 896.

Hodgson, (1993), s. 135.

BİBLİYOGRAFYA

- Ağırakça, Ahmet, (1989), " *Büveyhiler Devrinde Türk Komutanları I* ", **Belleten**, LIII (207-8), Ankara: TTK, s. 622-623.
- Akdağ, **Mustafa**,(1999),**Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi I**. Ankara: Barış Yayınevi.
- Alptekin, Coşkun, (1978), **The Reign of The Zangi 521-541/1127-1146**. Erzurum _____, (1986), " *Zengi* ", *İA*. 13, İstanbul: MEB, s. 527.
- _____, (1988), " *Ahdas* ", *DİA*. 1, İstanbul Türkiye Diyanet Vakfı, s. 508-509.
- Barthold, V.V., (1981), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**. Haz.: Hakkı D. Yıldız. İstanbul: Kervan Yayınları.
- Bloch, Marc, (1985), " *Avrupa Toplumlarının Karşılaştırmalı Tarihi İçin* ", **Tarih ve Tarihçi**. Derleyen: Ali Boratav. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Cahen, C, (1986), " *İlk Ahiler Hakkında* ". Çev.: Mürsel Öztürk. **Belleten**, L(197) s. 591-4. _____, (1984), **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**. Çev.: Yıldız Moran. İstanbul: E Yayınları.
- _____, (1978), " *Futuwwd* ", *EI*. 2, Leiden.: E.J. Brill, s. 963.
- _____, (1958), " *Zur Geschichte der Stadtischen Gesellschaft im Islamischen Orient des Mittelalters* ", **Saeculum**. 9, s. 73-74.
- _____, (1978), " *Ahdath* ", *EI*. 2, Leiden : E.J.Brill, s. 256.
- Cüveyni, Alaaddin Ata Melik, (1999), **Tarih-i Cihangüşa**. Çev.: Mürsel Öztürk. Ankara: KBY.
- Çağatay, Neşet, (1963), **İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı**, Ankara.
- Dozy, R., (1927), **Supplement aux Dictionnaires Arabes I**. Paris. s. 257-258.
- Dunlop, D. M., (1978), " *Dimashk* ", *EI*. 2, Leiden: E.J. Brill, s. 282.
- Duri, Abdulaziz, (1991), **İslam İktisat Tarihine Giriş**. Çev.: S.Orman. İstanbul: Endülüs Yay.
- el-Azimi, Ebu Abdullah M, (1988), **Azmi Tarihi**. Yay.: Ali Sevim. Ankara: TTK.
- el-Makrizi, Ebu'l Abbas, (1948), **İtti'az al-Hunafa bi Ahbar al-Aimma va'l-Hulafa**. 2, Kahire.
- et-Tanci, Muhammed, (1983), **İbn Batuta Seyahatnamesi**. Tercüme: M.Şerif Paşa-Sadeleştiren: M. Çevik. İstanbul :Üçdal Neşriyat..
- Elisseff, Nikita, (1967), **Nur ad-Din Un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569 H./1118-1174)**.III, Damas: Institut Français de Damas.
- Fischet, Walter J.,(1956), " *The City in Islam* ", **Middle Eastern Affairs**. VII.
- Goitein, Solomon Dov, (1978), " *Al-Kuds* ", *EI*. V, Leiden: E.J. Brill, s. 329.

- Günaltay, Şemseddin, (1997), **İslam Öncesi Araplar ve Dinleri**. Ankara: Ankara Okulu Yayınları..
- Hamidullah, M., (1990), **İslam Peygamberi.il**, Çev.:SalihTuğ. İstanbul: İrafan Yay.
- Hodgson, M.G.S., (1993), **İslamın Serüveni**. 2, Çev.: Taner C. Yıldırım. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Holt, P.M., (1999), **Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu**. Çev.: Özden Arıkan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İbnu'l Adim, Kamal al-Din, (1967), **Buğyat at-Talab fi Tarih Halab Selçuklularla İlgili Haltercümeleri**. Yay.: Ali Sevim. Ankara: TTK.
- İbn Bibi, (1996), **el-Evamirü'l Ala'ıye fi'l Umuri'l Ala'ıye (Selçuk Name) I**. Haz.: Mürsel Öztürk. Ankara: KBY.
- İbn Cevzi, Sıbt, (1968), **Miratü'z-Zeman fi Tarihi'l Ayan**. Yay.: Ali Sevim. Ankara.
- IbnüT-Esir, (1985), **El-Kamil fi't-Tarih**. 9, Çev.: Abdülkerim Özeydın. İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbn al Qalanisi, (1932), **The Damascus Chronicle of the Crusades**. Trans.: H.A.R.Gibb. London: Burleigh Press.
- Suudi Arabistan Krallığı, (1407-1987), **Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali**. Medine-i Münevvere.
- Özel, Mustafa,(1995), "*Cami, Çarşı ve Hamam*", **İzlenim**. 22,İstanbul: 51.
- Rodinson, Maxime, (1989), "*İslam Dünyasında İktisat Tarihi ve Sosyal Sınıfların Tarihr*", Çev. B. Yediyıldız. **Belleten**. LIII (207-208), 886-887..
- _____, (2002), **İslam ve Kapitalizm**. Çev.L.Fevzi Topaçođu. İstanbul: Akyüz Yay.
- Sevim, Ali, (1989), **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**. Ankara: TTK.
- Seyyid, R., (1991), **İslamda Cemaatlar Kavramı**.Çev. M.Can.İstanbul: Endülüs Yay.
- Şeşen, Ramazan, (1983), **Salâhaddin Devrinde Eyyübiler Devleti**. İstanbul..
- Tabakođu, Ahmet, (2000), **Türk İktisat Tarihi**. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Vryonis, Spiros, (1965), "Byzantine Circus Factioons and Islamic Futuwwa Organizations (Neania, Fityan, Ahdath)", **Byzantinische Zeitschrift**.58, Los Angeles.